

SZEMLE

RAZIN: A HADMŰVÉSZELET TÖRTÉNETE

II. KÖTET

Budapest, 1961. Zrínyi Kiadó

Az első kötet sikere után a magyar közönség és a hadtörténelemmel foglalkozó kutatók élénk érdeklődéssel várták Rázin monumentális, öt kötetre tervezett műve, második kötetének magyar kiadását. Az érdeklődést annál is inkább indokoltnak tarthatjuk, mivel Engels és Mehring rövidebb lélegzetű, inkább csak elvi jelentőségű megállapításai után — Rázin műve az első tudományos igényvel megírt összefoglaló jellegű, marxista monográfia — a hadművészet történetének egyik leghomályosabb, legtöbb vitát kiváltó korszakának, a feudalizmus korának hadseregéről és hadművészetéről.

A mintegy 600 oldalas terjedelmes munka áttanulmányozása során az olvasó joggal állapíthatja meg, hogy ez a várokozás egyáltalán nem volt indokolatlan. Rázin művének második kötetében megőrzi az első kötet értékes tulajdonságait, a hadművészetet döntően befolyásoló társadalmi és gazdasági alap hű és pontos vázolását, a világos és áttekinthető szerkezetet és stílust, valamint az anyag bőséges gazdagságát és komoly tudományos felkészültségre valló feltárását és szelektálását. A második kötetben újabb tudományos értékekkel gazdagodott a monográfia. Ebben a részben Rázin sokkal több új időtálló megállapítást tesz, kevésbé ragaszkodik a korábbi feldolgozások megállapításaihoz, s a hivatott tudós biztonságával mozog a középkori hadtörténelem veszélyes szakadécai között. Többnyire sikeresen elkerüli azokat a buktatókat, melyek a gyér és megbízhatatlan középkori források félreértéséből származnak, s amelyek korábban több egyébként jelentős mű értékét alaposan csökkentették — gondoljunk itt elsősorban Köhler, Golicin,

Oman, Delpech és mások munkáira. A források helyes kritikai értékelése Razin munkásságának egyik legfigyelemreméltóbb oldala, mely párosulva alapos történeti tudásával és magas katonai műveltségével, biztosítja a mű sikerét.

Az is a szerző érdeme, hogy a régebbi feldolgozásoktól eltérően kellő figyelmet szentel az orosz hadművészet fejlődésére, és a korábbi, az orosz hadművészetet lebecsülő orosz és külföldi történészekkel szemben kiemeli az orosz hadtörténelem haladó vonásait. Razin e megállapításait bátor, éles elvi harc eredményeként szűri le. Bele tudja ágyazni az orosz hadtörténelem sajátos fejlődését az általános európai és ázsiai hadtörténelem keretei közé, s ezáltal méltó helyére állítja a hősiesen harcoló orosz nép hadtörténetét e korai időszakban. Kár viszont, hogy a — korábbi felfogástól szöges ellentétben — a kívántosnál nagyobb mértékben ragaszkodik az orosz fejlődés autochton, egyedi sajátosságaihoz. Egyáltalán nem tér ki azokra a hatásokra, melyek az orosz hadművészetet a különféle népekkel, bizanciakkal, németekkel, kunokkal, mongolokkal stb. — vívott háborúk során elkerülhetetlenül érték, valamint arra sem mutat rá kellő súllyal, hogy a szomszédos népek hadművészetét mivel gazdagította az orosz nép. E kölcsönhatások kimutatása gazdagabbá, sokoldalúbbá és érthetőbbé tette volna a művet.

Külön ki kell emelnünk a hadjáratok és csaták szemléletes, pontos s amellet rendkívül olvasmányos leírását. A kulkovói csata, Kazány ostroma, a svájci—burgundi háború színes, eleven forgataga a laikus olvasó számára is világosan érzékelteti a középkor háborúinak múltba vesztett távoli világát. Ezzel a mű — amellet, hogy leírásai tudományos pontossággal bírnak — a nagyközönséget is maradandó élményekkel gazdagítja.

Razin e hatalmas munkája megköveteli, hogy részleteiben is elemezzük, annál is inkább, mert sok értékes, a magyar hadtörténészek számára is jelentős megállapítással gazdagította a hadtudományt. Másrészt a szerzőt gondolatainak szárnyalása több esetben — éppen bátor újszerűségüknél fogva — olyan következtetésekre juttatta, melyek a tudomány mai állása szerint, még erősen vitathatók, s amelyeket Razinnak sem sikerült megnyugtató módon bebizonyítania.

A rendelkezésünkre álló terjedelem, azonban nem engedi meg, hogy teljes részletességgel térjünk ki Razin valamennyi értékes, vagy vitatható gondolatára, éppen ezért csak a leglényegesebb fejezetek és megállapítások ismertetésére vállalkozhatunk.

A monográfia egy bevezető részre és két főrésze oszlik. Az első részben a háború feudális korszakának első, a másodikban a korszak második részének hadművészetét tárgyalja a szerző. A periodizációt helyesnek mondhatjuk, mivel a XIV. század második fele, mind társadalom- és gazdaságtörténeti szempontból, mind pedig hadművészeti határterületnek tekinthető. Ekkor jelennek meg jelentős tömegben a zsoldosok, az új gyalogság és a tüzfegyverek a történelemben. Ezek lényeges változásokat okoztak a hadsereg egész szervezetében és hadművészetében.

A bevezető részben a feudalizmussal és a háború feudális korszakával foglalkozik a szerző. Elméleti fejtegetéseiben meglát-szik az előző kötet bírálatainak hatása: nagyobb gondot fordít a társadalmi és gazdasági változásoknak a hadművészetre gyakorolt hatására, és mélyebben elemzi sajátos katonai tényezőket is. A feudális hadművészet elemzésénél Razin, rendkívül helyesen, Engelsnek abból az ismert tételéből indul ki, hogy a „feudális rendszer eredetét tekintve katonai szervezet volt, amely azonban lényegében ellensége volt mindennemű fegyvereknek. A feudális katonai szervezet felépítésének jellegét a *politikai rendszer jellege* (kiemelés — a szerzők) — határozta meg” (14. lap). Razin azonban adós marad a probléma mélyebb feltárásával és megelégszik a régebbi történészek megállapításainak ismételtetésével, a feudális anarchia kiscélú háborúiról, s nem mutat rá kellő határozottsággal azokra a tényezőkre, amelyek ezt előidézték. Elsősorban arra, hogy a feudális katonai szervezet tulajdonképpen megegyezett a feudális uralkodó osztállyal. Nem elemezte eléggé a feudális földtulajdon katonai jelentőségét sem.

A bevezetés további részében nézetünk szerint sematikusnak és nem eléggé differenciáltnak tűnnek a „háború termelő erőiről”, „termelési viszonyairól” tett megállapítások. Razin félreértette Marx egyik alapvető gondolatát: „A hadsereg története mindennél szemléltetőbben bizonyítja a *termelő erők és a társadalmi viszonyok* (s nem termelési viszonyok! — a szerzők) kapcsolatára vonatkozó nézetünk helyességét.” (19. oldal.) Tehát inkább a hadseregnek és a társadalomnak egymásra gyakorolt hatását kellett volna elemeznie, akkor helyesebb következtetésekre juthatott volna. Ezzel elkerülhette volna a hadseregnek, mint ipari szervezetnek a beállítását is. Kétségtelen — már Marx utalt rá —, hogy a hadseregnek és az iparnak sok tekintetben hasonló vonásai vannak. A kettőt azonban nem lehet azonosítani. Ezért, véleményünk szerint, helytelen például

a feudális katonai szervezet időszakáról, mit a háború céhkor-szakáról beszélni, mivel ez a meghatározás csak a feudális hadsereg egyik alkotóelemére, a zsoldosságra alkalmazható, többkevesebb pontossággal. A többi alkotóelem, így a különösen Oroszországban olyan döntő szerepet játszó népfelkelés, vagy a szolgáló nemesség már egyáltalán nem sorolható ebbe a kategóriába. A háborúk nemcsak „a katonai testületek” ügyei maradtak. Gondoljunk itt a honvédő háborúkra, vagy akár csak a hatalmas tömegeket megmozgató mongol és török hódításokra, esetleg a legtöbb társadalmi osztály részvételével vívott első kereszties hadjáratokra. A fentiekből azt hisszük világosan látszik tehát, hogy Razinnak a háború kézműves, céh, manufaktúrális és gépi korszakokra történő felosztása bármennyire is értékes és eredeti gondolatnak hat, még nem eléggé megalapozott és a tudomány jelenlegi állását tekintve erősen vitatható.

Néhány szót kell ejtenünk a mű historiográfiai fejezetéről is. Ebben bizonyos aránytalanságokra bukkanhatunk. Míg az orosz polgári hadtörténetírást a szerző részletesen elemzi és bírálja, addig a nyugati polgári írók közül csupán háromnak, Rüstownak, Delbrücknek és Mitchellnek a nevét említi, s közülük is csupán Delbrückkel foglalkozik érdemileg. Mivel a munka az egyetemes hadtörténelem bemutatásának igényével lép fel, feltétlenül indokolt lett volna néhány régebbi és mai burzsoá szerző — gondolok itt főleg Köhler, Oman, Delpesch, Jähns, Schmitthenner, Frauenholz, Lot, Verbruggen, Smail munkásságára — bírálatára. Annál is inkább, mivel ezek új adatokkal is gazdagították a hadművészet történetét. Lot és Frauenholz főleg hadseregszervezési, Verbruggen taktikai téren hozott új adatokat és állított fel új elméleteket. E művek kritikai ismertetésével és adataik felhasználásával gazdagabbá és színvonalasabbá tehetné volna a szerző — a társadalmi megállapításaitól eltekintve — eléggé szűkszavú nyugat-európai hadtörténelemmel foglalkozó fejezeteket. A népi demokratikus országok marxista hadtörténetírói is hiányoznak a felsorolásból. Ez különösen a cseh nép forradalmi háborúját leíró fejezet olvasásánál szembetűnő. Az újabb feldolgozások mellőzése — elsősorban Durdik és Maček munkásságáé — könnyen elkerülhető hiba forrásává vált: Razin a legtipikusabb huszita hadjáratnak az 1423-as magyarországi hadjáratot tartotta, pontosan elemezte ennek hadművészeti tanulságait, holott az újabb kutatás kiderítette, hogy ez a hadjárat egyáltalán nem is ment végbe!

A terjedelmes és mondanivalójában értékes bevezető után a szerző rátér monográfiájának tárgyára, a háború feudális korszaka hadművészetének konkrét történeti anyagon való vizsgálatára. Híven követve a bevezetőben vázolt periodizációt, kötete első részét a háború feudális korszaka első időszakának szenteli, s az olvasó elébe tárva a szláv, az arab, a frank, a mongol és a török törzsszövetségek fegyveres szervezeteinek, valamint az európai és ázsiai feudális anarchia korszakának hadművészetét — megállapítja azokat a sajátosságokat, amelyek a korszak hadművészetét jellemzik.

Ha a szerző egyebet nem is tett volna, mint a hadtörténeti irodalomban ismert adatokat rendszerezi, s a marxizmus tanításai alapján levonja a következtetéseket, már maga ez a tény is nagy jelentőséggel bírna, s méltán keltene érdeklődést, hiszen közismert dolog, hogy e korszakot összefoglaló korábbi feldolgozások sok kívánnivalót hagytak maguk után. Razin azonban nem elégszik meg ennyivel. Eppen ezért, mert marxista módszerrel nyúl a hadművészet kérdéseihez, kötetében olyan történeti anyag is napvilágot lát, amelyet a polgári hadtörténetírók munkáiban hiába keresünk.

Ilyennek tarthatjuk elsősorban az összslávokról írt fejezetet, melyhez fogható részletességgel hadtörténetíró még nem emlékezett meg ezekről a maguk idejében Európa történetében fontos szerepet játszó népekről.

Nem véletlen, hogy a szerző munkájának e részében éppen az ókori szlávokkal kapcsolatban ad figyelemreméltóan újat. A nyugat-európai burzsoá hadtörténetírás, valamint a Pogogyin „iskoláját” követő oroszországi burzsoá hadtörténészek is, az áltudományos „normann elmélet” alapján szemlélték a keleti szlávok történetét, s ezért a hadtörténeti irodalmat olvasók látóköréből is vagy teljesen kiesett, vagy legjobb esetben a perifériára szorult az Európa keleten élő népek hadművészete, mint ahogy azok társadalomtörténete is.

Razin fontos feladatának tartja, hogy leleplezze a burzsoá történetírás valóságot meghamisító egyoldalúságát, s más népek hadszervezete, hadművészetének ismertetésével együtt részletesen foglalkozik az őszlávok társadalmi helyzetével, hadszervezetével a Kelet-Római Birodalom ellen viselt harcaival, egyben rámutatva a harcok haladó történeti jelentőségére is.

A szerző nagy érdeme, hogy bőven merít a szlávokra vonatkozó, főként bizánci forrásokból, s e források segítségével mesterien ábrázolja a letelepült életmódot folytató, az ősközös-

ségi társadalom bomlásának időszakát élő, törzsszövetségekben egyesült őszlávok hadszervezetét és hadművészetét. Nagy tényanyagon mutatja be, hogy a szlávok számára a győzelmet nem ellenfeleik gyengesége, hanem saját erejük és hadművészetük biztosította. A Bizánc elleni hadjáratok, valamint a Balkánon lefolytatott hadjáratok leírásával bizonyítja, hogy a szlávok hadművészetét egyáltalán nem a védelmi jellegű hadviselés jellemezte, s hogy mind hadászati, mind pedig harcászati tekintetben ez a hadművészet nagy hatást gyakorolt a szomszédos államok hadszervezetének hadművészetére.

Az ókori szlávokról szóló fejezet tanulmányozása után az olvasó is teljes meggyőződéssel állithatja a szerzővel együtt, hogy mikor a IX—X. században a keleti szlávok az óoroszlállam kötelékébe tömörítve a történelem színpadára lépnek, „nem a bizanciak vagy a varégek tanítványaiként, hanem elődeik hosszú évszázadok folyamán kialakított gazdag hagyományainak és hadművészetének örököseiként” jelennek meg.

Az óoroszlállam létrejöttének előfeltételeit tulajdonképpen az a folyamat teremti meg, amely a VIII—IX. század idején a keleti szlávok társadalmában végbemegy. Ez az időszak, mikor a szlávoklakta területen befejeződik a nemzeti szervezeten alapuló társadalom bomlása, a kézműipar elválik a mezőgazdaságtól, megjelennek és növekedésnek indulnak a kézműipar központjai, a városok. A termelési mód megváltozásával maga a szláv társadalom is megváltozik s két ellentétes osztályra szakad. Mindezeknek a változásoknak végső betetőződése volt az óoroszlállam létrejötte. Az óoroszlállam története a keleti szlávok történelmének legfontosabb fejezetét alkotja. Ez az államl fogja közös egységbe a keleti szlávok lakta területeket s ez az államl válik az orosz, ukrán és bjeloruszl nép bölcsőjévé.

Rázin vitába száll azokkal a történészekkel, akik IX—XI. századi óoroszlállamot 'kora-feudális államnak nevezik. Ő az óoroszlállamot egyszerűen a szláv törzsek egyesülésének tekinti, s hangoztatja, hogy ez az egyesülés jellegére nézve „katonai államl, a törzsi előkelőség politikai szervezete, melynek élén a fejedelem állt”.

A szerző azonban e jellemzés során adós marad az óoroszlállam területén élő népek társadalmi fejlődésének ismertetésével, nem jelöli meg azt az irányt, amely felé az óoroszlállam társadalma halad. Csak helyeselhető lehetett volna, ha a szerző néhány adattal szemlélteti, mint szorulnak egyre hátrább az óoroszlállamban az ősközösségi társadalom maradványai,

s hogy éppen az óorosz állam által biztosított védelem feltételei között, miként bontakoznak ki egyre jobban a feudális viszonyok, s mint feszítik szét végső soron az óorosz állam kereteit.

Ebbe az átmeneti állapotba gyökerezik a korszak hadművészete is. Az óorosz állam hadszervezetében már fellelhető a kis és nagy druzsinák képében az új hadsereg, míg a vojokban a városi és falusi felkelők csapataiban a régi szláv társadalom képviselőit láthatjuk. Ez az elkülönülés nemcsak a két csoport-hoz tartozók társadalmi helyzetében található meg, hanem fegyvernemi tekintetben is. Az uralkodó osztály tagjaiból álló druzsinák alkották a lovasságot, míg a népfelkelés tagjai gyalog szolgáltak.

Ez a haderő mint a szerző is írja, tovább fejlesztette az V—VIII. századi szláv hadművészetet, amelyet a támadó jellegű hadviselés jellemez.

Az óorosz haderő XI. századi harcrendjének ismertetésekor Rázin megállapítja, hogy a harcrend három alkotórészre való tagozása elősegítette a sereg manőverező képességének fokozását. Az óorosz sereg harceljárásáról szólva hangsúlyozza, hogy igen gyakran alkalmazták „a megkerülést, az átkarolást, továbbá a lesállításokat és az ellenség tőrbecsalását”.

Ez a hadsereg jól megállta helyét mind a harcmezőn, mind a városok ostrománál. Hadművészete az óorosz államot fenyegető szomszédok, Bizánc, a volgamenti bolgárok, a kazárok, a besenyők és a kunok elleni hadjáratokban mutatkozott meg, s fejlődött tovább.

A szerző azonban mielőtt a hadjáratok elemzésére rátérne, részletesen taglalja az óorosz állam e nyugtalan szomszédainak hadművészetét. Azok a megállapításai, amelyek a kazárokra, besenyőkre vonatkoznak, nézetünk szerint a magyar hadtörténetírás számára is tartalmaznak értékes adatokat.

Rátérve az óorosz állam hadszervezetének hadművészetére, a szerző ezt a IX. század végén és a X. században lezajlott hadjáratok tükrében mutatja be.

Így láthatjuk Oleg és Igor Konstantinápoly ellen viselt hadjárata során az orosz hadsereg szárazföldi-tengeri vállalkozásait, melyek a hajóhad és lovasság együttműködésére épülve arattak sikereket.

Az első két kijevi fejedelem hadjáratainál sokkal részletesebb és elemzőbb formában kerül sor Szvjatoszláv fejedelem Bizánccal folytatott háborújára, s a rendkívül színes s ugyanakkor nagy tudományossággal megírt harcleírások teljes bete-

kintést engednek az óorosz hadsereg hadművészetébe. Mindemellett még Szvjatoszláv alakjának nagy szeretettel és avatott kézzel való megrajzolásával a szerző emberi közelségre hozza az óorosz állam felfelé ívelő korszakának e híres hadvezérét. Talán nem bocsátkozunk túlzásba, ha azt mondjuk, hogy az óorosz hadművészetre vonatkozóan éppen Szvjatoszláv hadjáratainak leírásából kap legtöbbet és maradandót az olvasó.

Szükségesnek látszik, néhány szóval, a X. század végén viselt hadjáratokról is megemlékezni. Mint ismeretes, Vlagyimir fejedelem uralkodása idején épp akkor, midőn az óorosz állam már jelentős szerepet töltött be az európai politikában, a belső fejlődés eredményeképpen a birodalomban megindult a részekre szakadás folyamata, s hogy ennek ideig-óráig gátat lehetett szabni, az Vlagyimir fejedelem politikájának köszönhető. Vlagyimir a fegyver erejével leverte a szeparatizmus híveit, s megszilárdította a birodalom helyzetét.

Az orosz törzsek és fejedelmek ellen viselt háborúról, sajnos, viszonylag keveset szól a szerző, pedig igen tanulságos lehetett volna e harcok elemzése, melyekben a szembenálló felek mind hadszervezés, mind hadművészet szempontjából azonosak voltak. Vlagyimir hadszervező munkája is nagy figyelmet érdemel, nála domborodik ki a legmarkánsabban a hadsereg egységes törzsi összetételének megőrzésére való törekvés.

Nem elhanyagolható az a körülmény sem, hogy Vlagyimir államvallásnak a feudalizmus ideológiáját hirdető kereszténységet vezet be. Az új vallás bevezetésének nemcsak a társadalomra volt általában hatása, hanem új erkölcsi alapot kölcsönzött a hadseregnek is: „a katonák nemcsak a haza, hanem a vallás védelmére is kötelezték magukat” (92. old.).

A hadművészet a gótikus Oroszország hanyatlásának kezdetén című részben a szerző bölcs Jaroszláv és Vlagyimir Monomah uralkodása idején viselt hadjáratok sajátosságaival foglalkozott. Ez a kis-fejezet is újdonságot jelent a magyar olvasók számára. Csak sajnálhatjuk azonban, hogy a szerző itt nem foglalkozik azokkal a népfelkelésekkel, amelyek a XI. század végén, a XII. század elején nagy számban robbantak ki a birodalomban. Keveset olvashatunk azokról a belháborúkról is, amelyek ebben az időben meg-megújuló erővel folytak. Szólhatott volna a szerző ezenkívül például Kálmán magyar király 1099. évi hadjáratáról s ennek kapcsán megvilágíthatta volna a magyar haderő XI. századi hadművészetét is, s így teljesebbé tehetné volna azt a képet, amelyet az óorosz állam szomszédainak hadművészetéről kaptunk.

A harmadik fejezetben az arabok és a frankok hadművészetével foglalkozik a szerző. Az arabok VII—X. századi sikerének forrását Rázin helyesen abban találja meg, hogy a katonai demokrácia társadalmi rendjében élő arab törzsek jó lovaságuk mellett fejlett haditechnikával rendelkeztek, s gyengébb ellenfelekkel szemben célravezető, bár többnyire nem kimondottan tisztességes politikai stratégiát alkalmaztak.

Az arab hadsereg meglehetősen fejlett harcrendje biztosította a tartalékképzést és lehetővé tette a harcközbeni átcsoportosítást is. Hatása az európai hadseregekre is áterjedt.

Egy apró pontatlanságot azonban nem hagyhatunk figyelmen kívül, Rázin a X. században granadai kalifátusról beszél (111. oldal), holott ebben az időben Cordovában volt a kalifátus székhelye.

A frank államnak és fegyveres szerveinek tanulmányozása azért fontos számunkra, mivel a feudalizmus általános európai formája először a frank birodalomban fejlődött ki, s innen terjedt el egész Közép- és Nyugat-Európában. Rázin nagy gondot fordít a frank társadalom és hadsereg leírására és itt valóban sikerült kimutatnia azt a kölcsönhatást, amely ezek között fennállt. A frank társadalmi rend fokozatosan alakult át nemzeti társadalomból feudálissá. Ezt a folyamatot a hadseregben egyrészt a szabadok hadkötelezettségének visszaesése és a királyi és grófi kíséret, a „Scara” szerepének megnövekedése jelzi, másrészt pedig a lovasság előretörése a gyalogság rovására. Rázin azonban ezt a folyamatot bizonyos fokig félreérti, szerinte „a kiegészítés ilyen (ti. a szabad földtulajdonosok katonai szolgálata — a szerzők) rendszerének eredményeként a frank hadseregben a főfegyvernem a gyalogság lett.” (131. oldal.) A gyalogság már a legkorábbi időben a frank haderő alapját képezte; a későbbi katonai reformok elsősorban a lovasság fejlesztését célozták, emellett természetesen a gyalogság harcértékét is meg kívánták őrizni.

A frankok háborúival kapcsolatban viszont Rázin nagyon helyesen utal ezek stratégiai vonatkozásaira és kiemeli a támaszpontok rendszerének kiépítését. E rendszer későbbi alkalmazása a várháborúk formájában az egész középkor hadászatának talán legtipikusabb válfaját jelentette. Felettébb sajnálatos tehát, hogy Rázin csak ezen az egy helyen és itt is csak burkoltan emlékezik meg a várak stratégiai jelentőségéről.

Oroszország fegyveres szervezetének hadművészete a XII—XIII. sz.-ban című fejezetben a szerző tulajdonképpen a feudális anarchia időszakának hadművészetét tárgyalja. A had-

művészettörténet szempontjából is igen érdekes ez az időszak, hiszen a számtalan fejedelemségre szakadt, egykori nagy birodalmat a külső ellenség mind hevesebben támadta. Ekkor még csak elvétve merült fel a gondolat, hogy egyesíteni kellene a fejedelemségek erejét a támadók elleni harcra. Ilyen szövetkezésnek jó példája az 1181. évi, kunok elleni hadjárat, melyet Szvjatoszláv kijevi fejedelem szövetségben 12 dél-oroszországi fejedelemmel, győzelmesen harcolt végig. Viszont vereséggel végződött Igor Szvjatoszlavics, Novgorod—Szeverszk urának néhány fejedelemmel közösen végrehajtott vállalkozása 1185-ben a kunok ellen. Erről a hadjáratról szól a híres hősköltemény, az „Igor ének”, melynek szerzője az orosz földek egyesítésére hívja fel az oroszokat.

Az orosz fejedelemséget azonban nemcsak a nomád népek támadásai fenyegették, kinyújtották kezüket az orosz földek felé a svéd hűbérurak és a német lovagrend is. Támadásuk elsősorban az igen gazdag északi fejedelemséget, Novgorodot érte, s Novgorod felfogta a rázúduló csapatokat.

Novgorod gazdasági és politikai helyzetét tekintve igen figyelemreméltó helyet töltött be az orosz fejedelemségek között. Ezt elsősorban fejlett kereskedelmének köszönhetette. Novgorodban adtak találkozót egymásnak nyugat és kelet kereskedői s ebbe a kereskedelmi forgalomba bekapcsolódtak maguk a novgorodiak is. Ha végig tekintünk a nevezetes novgorodi bojárcsaládokon, azt tapasztalhatjuk, hogy ezeket nem előkelő származásuk, hanem a kereskedelmi tőke juttatja döntő szóhoz Novgorod politikai életében. Az előkelő kereskedő és bojárcsaládok hatalma, amely még a novgorodi fejedelem választására és leváltására is kiterjed, arisztokratikus köztársasággá teszi ezt az északi orosz fejedelemséget.

Novgorod hadszervezetében helyet kapnak a különböző társadalmi rétegek csoportjai. Itt találkozunk olyan jelenséggel is, hogy a sereg egy részét a helyőrségekben állandóan fegyverben tartják, s ezért a szolgálatért a katonáknak fizetést adnak. A novgorodiak szabályozták a katonaszolgálati kötelezettséget is, s eszerint minden négy ekealja föld után egy lovas kiállítására kötelezték a föld tulajdonosát. A gyalogság kiállítására a vagyontalan tömeget kötelezték, mégpedig úgy, hogy két lakosnak kellett egy katona felszerelését hadjárat idején kiállítania.

Rázin megjegyzi, hogy a novgorodi hadsereg minden katonája — ellentétben a dél-orosz fejedelemségekkel, ahol külön kiképzett íjászok voltak — fel volt fegyverezve íjjal, s hogy a lovasság értett a gyalogharc módhoz is.

A novgorodi sereg 1240-ben fényes győzelmet aratott a Néva mellett a fejedelemségre törő svédek felett. Az 1240. évi svédek feletti győzelemmel kapcsolatban Rázin kiemeli a határbiztosító őrök szerepét. A határbiztosító őrök idejében jelentve az ellenség közeledését, biztosították, hogy Alekszandr fejedelem serege meglepetésszerűen támadja meg a betolakodókat.

E korszakból kiemelkedő jelentőséggel bír az 1242-ben a Csud-tónál a német lovagrend felett aratott győzelem. Ez a csata a jégcsata néven került a történelembe. Szerzőnk orosz és német forrásokra támaszkodva ismerteti ezt a jelentős csatát, s megállapítja, hogy ez az orosz hadművészet fejlődésének is igen jelentős állomása volt, itt fordult elő először az orosz hadművészet történetében a megvert ellenség maradványainak üldözése. Az oroszok sikerrel alkalmazták a csata során a harcászati bekerítést, a hadművészet egyik legbonyolultabb formáját. A jégcsata jelentős eseménye az egyetemes hadművészet-történetnek is, mert mint ahogy a szerző is írja: „az első olyan eset a hadművészet történetében, amikor a zömmel gyalogos egységekből álló sereg nyílt csatában megverte a nehézfegyverzetű lovasságot”. (156. oldal.)

Az első rész egyik leglényegesebb fejezete „A nyugat-európai hűbérurak fegyveres szervezetének hadművészete a X—XIII. században”. Rázin itt kitér a feudális tulajdon létrejöttének körülményeire, foglalkozik a hűbéri kapcsolatok kiépítésének és felbomlásának jelentőségével és a társadalmi tényezőkből kiindulva vizsgálja a feudalizmus fegyveres erőit is. A feudális haderő a nagybirtokosok kislétszámú, hivatásos katonákból álló kisebb-nagyobb osztagaiból tevődött össze. Főfegyverneme a nehéz páncélos lovasság maradt, a többi fegyvernem csak kiegészítő szerepet játszott az ütközetekben. Rázin rámutat a feudális haderő nehézkességére, fegyelmetlenségére is, ennek főforrását a feudális anarchiában látja. Ezzel természetesen messzemenően egyet kell érteni. Rázin azonban nem vizsgálta kellő differenciáltsággal a lovagi hadseregek háborúit, amikor mind taktikai, mind stratégiai síkon teljesen fegyelmetlen, bármiféle nagyobb hadművelet végrehajtására képtelen haderőnek állította be. A keresztes hadjáratokban, az angol—skót határháborúban, vagy — bármennyire is tagadja Rázin — a 955-ös német—magyar háborúban, esetleg — a talán legtipikusabb várháborúban — Saladin egyiptomi szultán 1182-es támadása idején — a körülményekhez képest eléggé magasrendű stratégiájával találkozunk. A lovagrendi seregek-

nél és több más feudális haderőnél, mint Anjou Károly Beneventónál és Tagliacozzónál győztes csapatainál pedig taktikai fegyelemről és a haditervek betartásáról is beszélhetünk. Rázin fenti megállapításait tehát, csak fenntartásokkal fogadhatjuk el. Az esetek többségében valóban helytállóak, azonban igen nagy számú kivétel az ellenkezőjét bizonyítja.

Még egy kisebb jelentőségű megjegyzés: a lovagi lándzsa (és nem „lance”, ahogy a fordító írja!) nem a hűbérúr kíséretét jelentette. Ez a német és olasz lovagi zsoldos lovasság legkisebb taktikai egységének megjelölésére szolgált a XIV. században, s csak a XV. században vált általánossá Nyugat-Európában. (Lásd: Frauenholz: *Entwicklungsgeschichte des deutschen Heerwesens*. München, 1935. I. köt. 88. old.)

A 955. augsburgi csatára magyar vonatkozásai miatt is fel kell figyelni. A csata leírásában Rázin nyomatékosan utal a német hadsereg taktikai fegyelmére, amely lehetővé tette, hogy visszaverjék a magyarok bekerítő támadását. Az ütközet nagy jelentősége azonban nézetünk szerint a stratégiai üldözésben rejlik. Az a tény, hogy feudális viszonyok között páratlanul gyors és hatékony üldözést szerveztek a németek az ütközet után, azt bizonyítja, hogy Ottó e hadjáratban nemcsak a hadseregre, hanem a német népre is támaszkodott és a nép segítségével tudott megsemmisítő győzelmet aratni a kalandozó magyarok felett.

Rázin ezután a hastingsi csata, a németek itáliai hadjáratai, a kereszties hadjáratok és a XIII. század hadművészet fejlődését elemzi. Ezek közül csak kettőt emelnénk ki, a kereszties hadjáratokat és a Bouvines-i csatát. Rázin világosan felsorolja azokat az okokat, amelyek a kereszties hadjáratok megindításához, sikereihez és végső bukásához vezettek. Nem mutatja meg viszont kellő alaposítással azokat a tényezőket, amelyek lehetővé tették, hogy a kis, néhány száz kilométer hosszú és 60–80 km széles partsáv 200 évig a hódítók kezén maradjon. Itt pedig mélyrehatóan lehetett volna elemezni a szembenálló felek erőviszonyait, s rendkívül érdekes lett volna a hadjáratok stratégiájának és taktikájának ismertetése is. Ezekben a harcokban két különböző típusú hadsereg csapott össze egymással és szembe lehetett volna állítani a könnyű lovas arabok és törökök támadó stratégiáját és taktikáját a nehéz európai lovasság védekező stratégiájával és taktikájával.

A Bouvines-i ütközet leírása a lovagi csataleírások között a legszemléletesebb. Mind a lovasság, mind a gyalogság szerepe kidomborodik, s az is kitűnik a leírásból, hogy az egyes

fegyvernemek, illetve hadseregrészek közötti együttműködés az esetek többségében egyáltalán nem volt tudatos a lovagi hadseregek összecsapásánál.

E fejezet záróakkordjaként a szerző a feudális kor első időszakának katonai íróit ismerteti. E néhány oldal egyetlen fogyatékosága, hogy nem utal az antik példák jelentőségére. Különösen Vegetius hatására kellene kitérnie, mivel a felsorolt katonai írók — főként Aegidius Columna (és nem Kolumbus!) alig mentek túl Vegetius kommentálásán.

A mongol és török fegyveres szervezet hadművészetéről szóló fejezetben a mongol állam létrejöttének körülményeivel és a mongolok hadművészetével ismerkedhet meg az olvasó.

A XIII.—XIV. századi mongol hadsereg hadművészetét a chorezmi hadjárat leírása az oroszok ellen vívott Kalka-menti csata (1223) és a tatárok európai hadjáratainak leírásából ismerjük meg. Tamerlánnak Chorezm és Törökország elleni hadjáratainak leírása viszont a tatárok hadművészetének tetőpontját állítja szemléletesen az olvasó elé. Rázin felhívja a figyelmet arra, hogy a mongol stratégia jellemző sajátossága volt a „békés támadás” módszerének alkalmazása. Jó példa erre a Szung állam ellen folytatott háború. A hadjáratok előtt a mongolok előszeretettel alkalmazták a kémeket és diverzánsokat, segítségükkel igyekeztek az ellenfelek belső ellentéteit kiélezni. Nem nehéz felfedezni a mongol hadművészet e vonásában a régi kínai hadművészet hatását. Ha kezünkbe vesszük a VI. század végén és a VII. század elején élt kínai hadtudós, Szun Cu Vu munkáját, a „Hadtudomány”-t, megtalálhatjuk benne azokat az elveket is, amelyek az ellenfél országában kifejtett tevékenységgel foglalkoznak a háborút megelőző időszakban. A mongol hadművészet e hatásokon kívül számtalan egyéni jellegzetességet is tartalmaz, melyek részleteiben mindmáig nincsenek feltárva. Ezért hívja fel Rázin a figyelmet a mongol hadsereg felépítésének, katonapolitikájának, és hadművészetének tanulmányozására. Úgy gondoljuk, hogy e vizsgálatok során megmutatkoznak majd azok a kölcsönhatások, amelyek a mongol hadsereg és a velük szembenálló országok hadseregének hadművészete között felléptek. Ha ez megtörténik, jónéhány a kor hadművészettörténetével kapcsolatos vitás kérdés is megoldást nyer.

Az itt ismertetett fejezetben kapott helyet az oszmán-török fegyveres szervezet hadművészete is. A magyar hadtörténetírás szempontjából felettébb sajnálatos, hogy Rázin nem szentelt nagyobb teret a török hadművészetnek. Valószínű, hogy a

következő kötetben foglalkozik majd a kérdéssel, azonban mind kronológiailag, mind pedig a török és a keleti, illetve nyugati hadművészet egymásra gyakorolt hatása szempontjából helyesebb lett volna, ha ebben a kötetben tárgyalja a törökök hadművészetének történetét egészen a XVI. század második feléig.

E fejezetről szólva végezetül meg szeretnénk jegyezni, hogy a szerző a népnevek használatánál nem jár el következetesen. Ismeretes, hogy a kunokat oroszul poloveceknek, törökökül kipcsakoknak hívják. Rázin e két utóbbi nevet ugyanazzal a néppel kapcsolatban felváltva használja. A zavart a kötet fordítója átplántálja magyar kiadásba azzal, hogy nem ismeri fel a népnevek magyar jelentését. Hogy teljes legyen a dolog, a tatárok magyarországi betöréséről szóló részben a kun név kerül a szövegbe.

A kötet második részének nyitó fejezete a hadművészet fejlődése Oroszországban a feudális anarchia leküzdésének időszakában, címet viseli.

Az orosz földek egyesítéséért folytatott harc együtt járt a tatár iga elleni harccal. Ennek a kettős harcnak a vezetője Északkelet-Oroszország területén a moszkvai fejedelemség volt. Kedvező földrajzi fekvése folytán kevésbé volt kitéve a tatárok dúlásának, éppen ezért erre a területre menekültek, a vesztélynek kitétt vidékek lakói. A moszkvai fejedelemség területén a termelő erő viszonylag zavartalanabb körülmények között fejlődtek, s így gazdaságilag is erősebb volt az északkelet-oroszországi területen levő többi fejedelemségnél. Mindehhez járult a moszkvai fejedelmeknek ügyes politikája, akik jól tájékozódtak a szomszédaik közötti viszályok, valamint a fejedelemségek és az Arany Horda kapcsolatainak szövevényes útvesztőiben, s mindig megtalálták annak a módját, hogy egyre nagyobb területeket kapcsoljanak országukhoz, előrevigyék az orosz földek egyesítése és a tatárokkal való végső leszámolás ügyét.

A szerző részletesen foglalkozik a moszkvai fejedelemség hadszervezetével. Megállapítja, hogy a hadszervezet szempontjából igen jelentős változás volt, hogy a druzsinák és vojok helyett különböző létszámú ezredekbe szervezték a hadsereget, s hogy a sereget „öt, különböző harcászati feladatok megoldására hivatott ezredbe” tagolták (274. oldal), ellentétben a nyugat-európai országokkal, ahol a sereget rendszerint csak három részre osztották. Az orosz sereg harcrendje szélességben és

mélységben tagozódott. Ütközetek alkalmával nagy súlyt helyeztek a tartalékoknak kedvező időben való bevetésére.

Az orosz sereg hadművészetének értékes oldalait mutatta meg a XIV. század második felében vívott felszabadító harcokban. E harcok közül különösen kiemelkedik a kulikovói csata (1380), melynek leírását méltán tarthatjuk e kötet egyik legjobb részének. Rázin mesterien rajzolja meg a csatát megelőző politikai helyzetet, behatóan tanulmányozza és értékeli a források adatait a szembenálló felek erőviszonyára vonatkozóan. Összehasonlító, kritikai módszere segítségével sikerül a krónika túlzó számadatait a valóságot megközelítően helyesbíteni. Igen figyelemre méltó, hogy eljárása során nemcsak a település és gazdaságtörténeti adatokat hívja segítségül, hanem a krónika egyéb adatainak az egybevetésével is megkísérli a kérdés tisztázását. A krónikából ismeretes, hogy Dmitrij serege a Donon épített öt hídon egy éjszaka leforgása alatt kelt át. Rázin bebizonyítja, hogy az évkönyv adatainak megfelelő nagyszámú sereg semmiképpen sem tudott volna egy éjszaka átkelni a folyón. A szerző a hadszíntér tanulmányozását is segítségül veszi az orosz sereg létszámának megállapításához. Helyesen, nem a földrajzi, hanem a tereptani viszonyokból indul ki, s ezzel az eljárásával sikerül megállapítania a harcmező méreteit is, helyesbítve a korábbi, ismert adatokat.

A tatár sereg létszámát azonban a szerzőnek nem sikerül meghatároznia. A források alapján a szerző csak azt rögzíti le, hogy az ellenfél „nagy számbeli fölényben volt” (260. old.), hogy ez a tatár túlerő miként aránylott az orosz sereghez, ennek megvilágítására nem tett kísérletet a szerző, s arra sem mutat rá, hogy milyen volt a tatár hadsereg minőségi összetétele.

A szerző részletesen és mesterien vetíti szemünk elé az orosz sereg gyülekezését, a haditervet, a felvonulást a Donhoz, az átkelést, az orosz sereg harcrendbe állását a harcmezőn, s a csata lefolyását is.

A kulikovói csata elolvasása után világosan áll előttünk mind a XIV. századi orosz hadsereg hadművészete, mind pedig a csata jelentősége is. Kulikovó az orosz nép felszabadulásának kezdetét hirdette a tatár iga alól.

Kulikovó megjelölte a felszabadulás útját: az orosz népnek egyesült erővel kell leráznia magáról az Arany Horda uralmát. Ehhez viszont arra volt szükség, hogy az orosz fejedelmek szövetségét központi állam váltsa fel, mely megszervezi az erőket a tatárok elleni harcra. Bár a tatárok a Kulikovót követő

években még súlyos csapásokat mérnek az orosz fejedelemségekre (pl. Moszkvát 1382-ben feldőlják és felégetik), erejük idők múltán mégis megtörik a fejedelemségek helyén létrejött moszkvai államon.

A kötet következő, s egyben legterjedelmesebb fejezete, az orosz állam fegyveres szervezete hadművészetével foglalkozik.

Rázin ismerteti azokat az alapvető okokat, amelyek az osztályalapjait tekintve feudális, és kormányzatára nézve központosított, abszolutista orosz államot létrehozták.

III. Iván külpolitikájának fő célját az orosz területek újraegyesítése képezte s ezt a célkitűzést részint az orosz fejedelemségekkel folytatott harc, részint a 240 éves tatár iga lerázása útján maradéktalanul el is érte.

Az orosz állam belpolitikai helyzetének vizsgálata után a szerző az orosz hadművészetrel foglalkozik. Új vonásként említi meg a szolgáló nemesség megjelenését, s a jobbágy lakosságra kivetett hadiadót; eszerint mindent 12 adózót egy katona állítására köteleztek. Kiemeli az orosz határvédelmi rendszert, amely főként a délkeleti határon volt különösen kiépítve, amelyet a „gyepű őrség” őrzött.

Érdekesen egészítik ki a fejezetet a tűzfegyver oroszországi fejlődésének első időszakáról írottak, ahol is a szerző sok értékes adattal szemlélteti az Oroszország tűzfegyvergyártás helyzetét a XV. században.

A kor hadművészetét Litvánia, Lengyelország, és a Livóniai Lovagrend ellen viselt hadjáratokban tárja az olvasó elé. Ezekből a hadjáratokból a XV. századi orosz hadvezetésnek a következő jellemző sajátosságait figyelhetjük meg: 1. Az orosz hadvezetés igyekezett a hadszínteret az ellenséges területre áttenni, mégpedig úgy, hogy erői több irányból törtek be az ellenséges területre, miáltal az ellenséget erőinek szétforgácsolására kényszerítették. 2. A csapatok működési irányát emellett úgy jelölték ki, hogy a támadásnak átkaroló jellege legyen. 3. Az orosz hadvezetés igyekezett magához ragadni és kezében tartani a hadászati kezdeményezést. (307. oldal.)

A korszak háborúinak tanulsága szerint az orosz hadsereg várostrom és védelem tekintetében is kiválóan megállta helyét.

A XVI. században az oroszországi központi hatalom tovább erősödött, leszámolt a bojárók és fejedelmek szeparációs törekvéseivel. Az ország területileg is gyarapodott. Az orosz államban mégjobban kiteljesedtek a feudális viszonyok, amelyek el-

sősorban a parasztság szabad költözködési jogának korlátozása s a feudális hierarchia kialakulása mutat.

A feudális viszonyokkal együtt fejlődik az orosz állam hadszerkezete is. E fejlődési fok leglényegesebb jellemzője a szolgáló nemesség intézményének továbbfejlődése. A szolgáló nemességből alkotott lovasság a hadsereg magját képezte.

A XVI. században jelenik meg Oroszországban a löfegyverrel ellátott, állandóan szolgálatban tartott, sztrelec is. A sztrelec katonaságot joggal tarthatjuk az állandó hadsereg első jelentkezési formájának Oroszországban.

A hadsereg meglehetősen bonyolult, sokféle katonaelemből álló szerkezetének áttekintését a szerző jól összeállított táblázattal könnyíti meg az olvasó számára.

A XVI. században az orosz állam hadseregében mind jelentősebb szerepet kap a tüzérség is. A tüzérséggel kapcsolatban említést tesz a szerző a mozgó erődről is, s megjegyzi, hogy a mozgó erőd „lehetővé tette a tüzfegyverek legjobb kihasználását a harcmezőn” (316. old.). A mozgó erődöt egyébként a szerző több képpel és vázlattal is szemlélteti.

A továbbiakban a XVI. századi orosz hadsereg hadművészetének leírásával találkozunk. Itt e hadsereg hadművészetének egész új oldala tárul szemünk elé.

A Litvánia, Lengyelország és Kazány elleni háborúkban ugyanis a harc többnyire a várak elfoglalásáért, vagy megtartásáért folyt, s e harcok tanulmányozása során alkalom nyílik arra, hogy a korszak ostromtechnikájáról átfogóbb képet nyerjen az olvasó. Különösen Pszkov védelmének ismertetése során bontakozódik ki előttünk teljes részletességgel a XVI. század várháborúinak számtalan sajátossága.

Úgy hisszük, sok olvasónak teljesen újat ad a kötetnek azon fejezete, amely Jermák nyugat-szibériai hadjáratáról szól (1581—1583.). A hadjárat leírása kellően világítja meg a kozákok hadműveleteit.

Ugyancsak az újdonság erejével hat e fejezet záró része is, melyben Rázin a XVI. századi orosz katonai elméletet foglalja össze. A szerző itt a forrásokat három részre osztja. Elsőnek veszi a hadjáratokról szóló krónikákat és hadtörténeti munkákat. Ide sorolja: Kurbszkij; a moszkvai nagyfejedelem történetéről, valamint Pszkov ostromáról szóló anonym leírást és a Jermák hadjáratáról írt krónikát. Ezután következnek az elméleti munkák, amelyek sorában IV. Iván és Kurbszkij sok katonai elméleti kérdéssel foglalkozó levelei és Iván Pereszvetov „Hódoló levele” kapnak helyet. Közülük Pereszvetov mun-

kája emelhető ki. A „Hódoló levélben” Pereszvetov a szolgáló nemességen alapuló hadszervezet mellett száll síkra, a feudális bojár felkeléssel szemben. A hadtudományi munkák harmadik csoportjába sorolható: „A kozák őrszolgálatra vonatkozó bojár utasítás” (és nem törvény, ahogy a fordító írja), amely a háttárszolgálatra kirendelt csapatok személyi állományának szolgálati kötelmeit foglalja össze.

„A hadművészet a feudális abszolutista rendszer kialakulásának időszakában” című fejezetben a szerző rendkívül tömören és áttekinthetően sorolja fel azokat az okokat, amelyek a feudalizmus gazdasági és társadalmi rendszerének hanyatlását, majd pedig bukását előidézték. Ezek között a legfontosabb az eredeti tőkefelhalmozódás (és nem „kezdeti felhalmozás”, mint ahogyan a fordító értelmezi!) folyamata, a tőkés tulajdon megjelenése és a pénzgazdálkodás kiszélesítése volt. Rázin világosan utal arra, hogy e tényező következtében a feudális uralkodó osztály — mely egyben a feudális hadseregszervezés legfontosabb, sőt szinte kizárólagos fontosságú alappilléret alkotta — gazdaságilag jóval előbb ment tönkre, mint katonailag.

A szerző ebben a részben a marxista hadtörténészek számára példamutatóan elemzi a gazdaság és társadalom fejlődésének a hadseregre gyakorolt hatását. A zsoldosság megjelenése, mely új társadalmi osztályokat (városi polgárság és parasztság) vont be a katonáskodásba, döntő mértékben alakította át az egész hadsereg struktúráját. Az új gyalogság feltűnése, mely a lovasság évezredes hegemoniáját szüntette meg és a tüzfegyverek elterjedése, mely a távolharc fegyvereit helyezte előtérbe a közelharc hidegfegyvereivel szemben, alapjaiban változtatta meg a XV. század hadviselését. Az egész kötetben talán e fejezetben tudta Rázin a hadművészet fejlődését a legérthetőbben és leglogikusabban beleágyazni a gazdasági és társadalmi viszonyok alakulásába és itt tudta legérzékeltetőbbé tenni a hadseregnek a társadalomra gyakorolt hatását is.

A nyugat-európai zsoldosság fejlődésével foglalkozó oldalak szemléletesen mutatják, milyen társadalmi és katonai változásokat idézett elő ennek az új katonáskodó rétegnek a megjelenése. Rázin azonban a zsoldosságot mint teljesen kapitalista jellegű intézményt állítja az olvasó elé. Szerinte „a zsoldos rendszer az új burzsoá viszonyok terméke volt”. (389. old.) Így elsiklik a XIV—XVI. századi zsoldosság feudális vonásai felett. E korszak zsoldos katonasága a *feudális* abszolút monarchia — és tegyük hozzá, hogy nemcsak az abszolút monarchia, hanem a nagyhűbéresek hadserege is volt. Egészen a

XVIII. századig nagyon sokat megőrzött a feudális anarchia sajátosságaiból. A zsoldos a feudális társadalmi rendet védte, nemcsak a feudális anarchia, hanem a jobbágy és burzsoá forradalmak hadseregeivel szemben is. Tisztjei feudális karriert futottak be, gondoljunk csak néhány magyar példára: Ozorai Pipóra, aki firenzei polgárként indult és magyar nagybirtokosként fejezte be életét, a ragusai kereskedő Thallóczyakra, vagy akár Hunyadi Jánosra, aki szintén familiáris-zsoldos tisztként kezdte pályafutását. A feudális zsoldosság eme kétarcúsága rendkívül bonyolulttá teszi a zsoldos intézmény történetének vizsgálatát. Mivel Rázin a zsoldosságnak csupán a kapitalista oldalát domborította ki, ezért nem is tudta megnyugtató módon tisztázni a kérdést. A zsoldosokkal kapcsolatban, az sem emelkedik ki a kötetből kellő nyomatékkal, hogy ez az új hivatásos katonaréteg mennyivel járult hozzá a haditechnika, a hadművészet fejlődéséhez.

A gyalogság fejlődését tömören és világosan vázolja a szerző. A flamand, az angol, a cseh, majd a svájci, a landsknecht, végül a spanyol gyalogság legjellemzőbb vonásai színes, eleven képből bontakozódnak ki előttünk. Tisztán látjuk, valamennyi gyalogostípus előnyös és hátrányos tulajdonságait. Rázin helyesen elsősorban a lovagok ellen nyílt ütközetben is eredményes svájci gyalogság szereplését emeli ki. Érdekes adatokat hoz az angol íjászok fegyveréről és harcászatáról is. Itt mindössze egy apró pontatlanság kívánkozik tollunkra, hogy kijavítsuk. Crécy után nem szívesen, hanem szükségből harcoltak gyalogosan az angol lovagok. Könnyű fegyverzetű íjászaik ugyanis semmiképpen sem állták volna ki a nehézfegyverzetű francia lovasság rohamát, s ezért a közelharcban meg kellett erősíteni az angol harcrendet. Ezzel kapcsolatban érdekes lett volna megemlíteni, milyen eltorzulást okozott a gyalogság szerepének megnövekedése a legtipikusabban a lovagi hadsereg, a francia harcászatában. A nehéz, 30—35 kg-os páncélt cipelő lovagok gyalogosan támadtak (az angolok csak védekeztek). A gyalog harchoz nem értő, az előnyomulásban hamar kifulladásos lovagok e harcmóddal az aljubarottai ütközettől eltekintve valamennyi nagyobb csatájukat elvesztették.

Rázin rendkívül határozottan utal arra: milyen nagy szerepe volt az állandó hadseregeknek a feudális abszolút monarchia létrejöttében. Francia, burgundi, és spanyol példákkal bizonyítja e tétel helyességét. A magyar olvasó azonban méltán sajnálhatja, hogy Európa egyik legelső és speciális viszonyok

között született állandójellegű zsoldos haderejére — Mátyás zsoldos hadseregére — nem tér ki a szerző.

A XIV—XV. századi hadművelleti és csataleírások részletesebbek és pontosabbak, mint a korábbi korszakokkal foglalkozók. Különösen a svájci—burgundi háború elemzései meszeriek. Rázin itt bebizonyítja, hogy a burgundiak fejlett haditechnikájú lovagserege bármilyen kiváló is volt a maga nemében, törvényszerűen vereséget szenvedett a magasabbrendű svájci gyalogsággal szemben. Az angol—francia háborúk hadművészete két szempontból érdekes: egyrészt két különböző típusú hadsereg összecsapása mindig sok értékes tanulságot szolgáltat, másrészt az is megmutatkozik ebben a háborúban, hogy bármennyire felülmúlták Franciaország erőforrásai Anglia gazdasági és katonai potenciálját, a franciák csak akkor győzhettek, amikor háborújuk népi háborúvá fejlődött. A százéves háború értékelésénél nyomatékosabban lehetett volna utalni a hadviselő felek között Franciaország javára megmutatkozó erőfölényről, valamint arról a szerepről, amit a háború befejező szakaszában a francia tüzérség játszott az angol ijászokkal vívott harcokban.

A kilencedik fejezetet a közép-európai népek nemzeti és parasztháborúinak szenteli a szerző. Rendkívül helyesen arra törekszik, hogy megtalálja a honvédó és forradalmi háborúk közös vonásait. Rázin nyomatékosan mutat rá az erkölcsi tényező jelentőségére, s különösen a cseh népi nemzeti felszabadító és egyben forradalmi háborújának elemzésénél bizonyítja meggyőzően, hogy a nép hazaszeretete és alkotókészsége, találményessége a legnehezebb helyzeteken is úrrá tud lenni. A roszszul felszerelt, kislétszámú cseh huszita osztagok, éppen erkölcsi fölényükkel győzték le mindenütt a gyakran többszörös túlerővel támadó kereszties hadseregeket és a szekérvárnak, mint mozgó erődnek alkalmazásával megtalálták a megfelelő eszközt sajátos népi harcmódjuk kialakításához. Rázin kihangsúlyozza az új típusú hadsereg fegyelmezettségét, s ezt a siker egyik főforrásaként jelöli meg. A szerző azonban adós marad a huszita forradalmi stratégia mélyreható elemzésével. A huszíták az első — védekező — időszak sikerei után ellentámadásba lendültek és „szent hadjáratokat” vezettek a környező országokba. E hadjáratokat kettős céllal indították: 1. lekötötték, védekezésre kényszerítették a szembenálló ellenfelek erőit. 2. Elterjesztették forradalmi eszméiket a megtámadott ország népei között, ezáltal szövetségeseket nyertek bennük, saját uralkodó osztályukkal szemben. Ez a törekvésük különösen Magyarországon járt eredménnyel.

A szlávoknak a német lovagrend elleni háborúját Rázin kellő részletességgel tárgyalja. Megvilágítja a háború kirobbanását előidéző okot: a német hódító törekvéseket, s utal a szláv összefogás létrejöttének körülményeire is. A döntő grünwaldi ütközet a XV. század történetének egyik legjellegzetesebb csatája volt. Ebben a harcban a fegyvernemek együttműködésével, harcközbeni átcsoportosításokkal is találkozhatunk. Nagy figyelmet fordít a szerző az erkölcsi tényező és a fegyelem szerepére is. A győztes német balszárny lovagi lovassága az üldözés alatt szétszóródott és nem tudta a nehéz helyzetben levő centrumát támogatni. A vesztes litvánok viszont, rendezték soraikat, újból harcképes erővé váltak, s visszatértek az ütközetbe, ahol nagy szerepük volt a győzelem kivívásában.

A németek hiába rendelkeztek viszonylag fejlett haditechnikával, tüzérségük és szekérváruk is volt, ez nem egyenlíthette ki a lengyel sereg erkölcsi fölényét. Azt is bebizonyította a csata, hogy a lovagi nehéz lovasság fölénye már a múlté; a lengyel és orosz lovasság és gyalogság szét tudta zúzni a legfegyelmettebb és legütőképesebb lovagi sereget is.

Az 1525-ös német parasztháborút elemző alfejezetben a szerző részletesen és alaposan foglalja össze a háborút kiváltó okokat, a forradalomban résztvevő társadalmi osztályok és rétegek helyzetét és háborús céljait. Nagyon jók és részletesek a csataleírások is. A böblingeni ütközetben mindkét fél harceljárása szemléletesen tárul szemünk elé. Az ütközet kudarca egyben feltárja azokat a mélyebb okokat is, amelyek a parasztháború vereségéhez vezettek. A parasztseregek gyenge vezetése, az egység hiánya, valamint az a tény, hogy a fegyelmetlen, kiképzetlen paraszttömegek nem tudták megtalálni a lovasság rohamának az ellenszerét, nemcsak ebben az ütközetben, hanem az egész háború során lehetetlenné tette a parasztforradalom sikerét.

Kár, hogy a szerző nem foglalkozik a balkáni népek törökellenes honvédő háborúival. E háborúk elemzése sok értékes szemponttal gazdagította volna a különben kitűnően megírt számos új, eredeti gondolatot felvető fejezet mondanivalóját. Különösen érdekes lett volna az 1456-i nádorfehérvári győzelem okainak feltárása. Középkori hadtörténelmünk e legnagyobb győzelme a népi felkelők és a reguláris csapatok közös, hősies küzdelmének eredménye volt, mely hadművészeti szempontból is sok értékes vonást rejtett magában.

A következő fejezet némi meglepetést tartogat az olvasó számára. A címből ugyanis arra lehetne következtetni, hogy

Rázin kutatásai felölelik a XVI. század több jelentős háborúját, így a francia vallásháborút, a schmalkaldeni háborút, a német, illetve magyar törökellenes harcokat stb. E helyett megelégszik a XV. század végén, s a XVI. század első negyedében vívott itáliai háborúk elemzésével. Lehetséges, sőt valószínű, hogy a következő kötetben sor kerül az általunk hiányolt háborúk taglalására is, de a jelen fejezet címe akkor is megtevésztő.

Az itáliai hadjáratok a feudalizmus korának kimagasló eseményei közé tartoznak. Elsősorban az tette őket ilyen fontossá, hogy ezen a fronton több katonatípus csapott össze egymással. (Francia nehézpáncélos lovasság és tüzérség, spanyol, német, svájci gyalogság stb.) E különböző harcjelzésű fegyvernemek együttműködése, illetve az ellenük való védekezés nagyban elősegítette a hadművészet fejlődését. Az új fegyvernemek e hadjáratok során tették véglegesen korszerűtlenné a feudális lovagi haderőt. Ravennánál a tüzérség, Páviánál a muskétás és pikás gyalogság együttműködése döntötte el az ütközetet.

A páviai ütközet, ahol a korszak összes ismertebb nyugat-európai katonatípusa harcolt, s amelyben véglegesen bebizonyosodott a gyalogság fölénye a lovasság felett, részletesebb tárgyalást és főleg bővebb hadművészeti elemzést igényelt volna.

A szerző helyesen veti fel a XVI. század harcászatának egyik alapvető problémáját: a muskétások és a pikások harcrendjének kérdését. Megállapítja, amíg a tüzfegyverek véglegesen fölénybe nem kerültek a hidegfegyverek felett, a harcászat nehezkessé vált, a gyalogság gyakran mozgásképtelenségre volt kárhoztatva, s ennek következtében nem lehetett a taktikai győzelmeket stratégiai sikerekké fejleszteni.

Rázin nagy jelentőséget tulajdonít a hadtudomány újjászületésének. Megállapítja, hogy ezt elsősorban a technika és a természettudományok fejlődése idézte elő. Számos író — így Leonardo da Vinci — tág teret szentelt a haditechnikával kapcsolatos kérdéseknek, főként a tüzérségnek, a várostromnak és a védelemnek.

Részben az antik szerzők alaposabb tanulmányozása során, de méginkább saját koruk tanulságainak leszűrésével több értékes katonai elméleti munka született ebben a korszakban. Rázin közülük csak a legjelentősebbel: Machiavelli „Hadművészet” című munkájával foglalkozik. Ennek bő és igen alapos tudományos értékű elemzése sem pótolhatja azonban azt a tényt, hogy másokról, főleg a zsoldos rendszer elméleti és gya-

korlati kérdéseivel foglalkozó Fronsperger és Schwendi munkásságáról is meg kellett volna emlékeznie. Néhány katonai szabályzat ismertetése — gondolunk itt Čenovi Vlček hadiutasítására és Merész Károly burgundi herceg katonai szabályzatára, — éppen a bennük felhalmozódó számos gyakorlati kérdés miatt alaposabbá és egyben változatosabbá tette volna a fejezetet.

A fentiekkel — úgy véljük — sikerült a rendelkezésünkre álló szűk keretek között is bemutatnunk a marxista hadtörténetírás eme új kiváló alkotásának jelentőségét. Bár Rázin több kérdést is nyitva hagy, ezzel szinte programot ad a további hadtörténeti kutatásokhoz, sok maradandó értékkel gazdagítja a tudományt.

Csak dicséret illeti a Zrínyi Kiadót, hogy ezt az értékes tudományos eredményekben gazdag monográfiát a magyar nagyközönség számára hozzáférhetővé tette. A kiadó érdemeit mégcsak növeli, hogy e kiváló munka tartalmához méltó köntösben került az olvasó elé.

A kötet fordítása kétségtelenül nehéz feladat elé állította mind a fordítói kollektívát, mind pedig a szerkesztőket, akik a nehézségekkel dicséretes buzgalommal igyekeztek megbirkózni. Különösen a csataleírások, az óorosz szövegek hangulatát sikerült nagyrésztben visszaadniuk. Számos kisebb-nagyobb, könnyen elkerülhető fordítói pontatlanság azonban károsan befolyásolja a kiadás értékét.

A kiadói és fordítói hibáknak két forrását különböztethetjük meg. Egyrészt a fordítók több esetben nincsenek tisztában a középkori történelem fontos szakkifejezéseivel, nem ismerik azok pontos jelentését, és így természetes, hogy fordításaik is pongyolák. A legkirívóbb példa talán a *serviens* fogalma és fordítása. Ez a középkori franciában „*sarjeant*” formában szerepel. Fordítóink ezt modern katonai terminológiát használva „*altisztnek*” (*sergeant*) értelmezték. Ugyanez a helyzet a hasonló társadalmi réteget jelölő orosz *druzsina* tagjaival is, akiket egyszerűen magánszolgáknak fordítanak, holott az eredeti orosz kifejezés (*bolnűj szlugar*) szószerint szabad szolgát, vagyis *servienst* jelent. Hasonló nehézségekkel találkozunk a *voj*, a *druzsina*, az *opricsnyina* kifejezések magyarításánál. Szinte humorosan hat a helyőrségnek (*zaszad*) lesállásként való fordítása. Ez a szó első jelentésében valóban a leshely fogalmának felel meg, azonban Rázin maga is szükségesnek tartotta, hogy ezt megmagyarázza, amit viszont a fordító nem tett meg. A házhasználati díj (*pozsiloje*), vagyis a jobbágy költözése napján a

korábban általa használt telek, udvar és ház használatáért a földesúrnak fizetett járandóság egyáltalán nem felel meg a lakbér fogalmának. Az opricsnyikok katonanemesként való szerepeltetése sem pontos, mivel ezek inkább a fejedelmi testőrség tagjainak tekintendők.

Az is furcsán hat, hogy a középkori gondolkodásmódot és szóhasználatát nem ismerő fordítók jóvoltából Tankréd önözi lovagjait, javadalmazásról és muzulmán altisztekről beszél (115. old.). A lovagi hadseregek ékalakú harcrendjét pedig a magyar és külföldi szakirodalom „disznófej” és nem „disznóorr” néven ismeri. A „nalucs”-ot is lefordíthatták volna a magyar puzdrára. A „lance”-nak is meg van a maga magyar elnevezése a lovagi lándzsa formájában, a francia „archer”-t is helyesebb lett volna egyszerűen és világosan íjásznak fordítania.

Ejtsünk néhány kevésbé dicsérő szót a szerkesztők munkájáról is. Néhány szerkesztői lábjegyzet, ahelyett hogy magyarázná, pontosítaná a szöveget, zavaró, értelmetlen, tévedésbe ejti az olvasót. A legkirívóbb példa Aeneas Sylvius, a jeles humanista, a későbbi II. Pius pápa esete, akit a fordítók Jenő Szilveszternek kereszteltek el, a szerkesztői lábjegyzetben mint IV. Jenő pápát említik. A „rublennaja raty” lényegében különbözik a magyar telekkatonaságtól, mivel az előbbit a falusi lakosság, utóbbit pedig a földesurak állították ki. Emellett az egyik gyalogosokból, a másik pedig könnyű lovasokból állt. (288—289. old.) A fordítók és szerkesztők közös hibája az is, hogy a „Nikon patriarcháról elnevezett orosz krónikát” egyszerűen Nikonovói évkönyveknek nevezik. Az is helytelenül történt, hogy az orosz őskrónika kezdő sorait lefordították, holott ez a történeti irodalomban eredeti formájában (Poveszt vremennih let) közismert.

Elég mérsékelten sikerült a személynevek magyar átírása is. Lássunk egy csokrot belőlük, természetesen a teljesség igénye nélkül. Plano és nem Piano Carpini, Jungingen és nem Juñginchen, Wallenrode és nem Wallenroth, Gaston de Foix és nem Fois, Hilferding és nem Gilferding, Alençon és nem Allanson. Tzimiskes és nem Zimiskes, Bardas Skleros és nem Varda Sklirus, Aegidius Colonna vagy Columna és nem Kolumbus, Bohemond és nem Boemund stb. Az is helyesebb lett volna, ha a görög nevek esetében nem a latin, hanem a görög formát használják.

A földrajzi nevek átírása már kissé jobbnak mondható. Néhány elnézés azonban szintén gyengíti a kiadás értékét. Cre-

mona helyett Clermont, Brémüle helyett Brehmühle szerepel, a burgundok pedig nem Neissét, hanem Neusst ostromolták.

Megtéveszti az olvasót az ó-szláv és latin-görög földrajzi nevek indokolatlan használata is. Kisebb-nagyobb töprengés után azonban felfedezi azt, amire a fordítók és szerkesztők nem jöttek rá, hogy Cárgrád Bizánccal egyenlő, a Danasztra és a Danapra folyók pedig a Dnyeszternek és a Dnyepernek felelnek meg. 534-ben a szlávok hol az Isteren, hol a Dunán kelnek át anélkül, hogy kiderülne a két folyó azonossága. Sokáig azt sem tudja a tájékozatlan olvasó, hogy a „Pontus kanyar” a Fekete-tenger északnyugati öblével azonos. Az idegen földrajzi nevek-nél az első előfordulási helyen kellett volna zárójelben utalni a ma is használatos magyar elnevezésre és nem ötletszerűen.

A kiadás tudományos értékét növelte volna, ha Rázin nagy gonddal összeállított bibliográfiáját a magyar olvasók is megismerhették volna természetesen a magyar nyelven megjelent, vagy egyébként hozzáférhető művekkel kiegészítve.

Ezek a könnyen elkerülhető, csekélynek látszó, de mégis bosszantó fogyatékokra csupán azért hívtuk fel a kiadó figyelmét, mert abban reménykedünk, hogy a következő kötet kiadásánál a szerkesztők nagyobb gondot fordítanak e jelentéktelennek tűnő, de mégis zavaró hibákra és alaposabb munkával elkerülik ezeket.

Honfi József — Rázsó Gyula